

ՀԱՆԴԵՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՆ

(ՏԵ՛ս Հատ. ԽԳ, էջ 248)

Դեգերանք յիշեփանդտ, — Արհեստատր
թունատրիւք, — Ելեփանգայի տաճար այ-
րը, — Աքօյօ — Պէճտըր, — Պէճտ Սյգէտ:

Գեկտեմբեր ամսոյն վերջերը Հասած
էինք. ամենօրեայ գեգերանքս՝ քաղտքին
փողոցաց տեսարանք ինձ սովորական ը-
րած էին. անսովոր իղձ մը սիրտս կը յոր-
դորէր դոյլն ինչ քաղքէն Հեռանալու, 'ի
խնդիր նորոյ օդոյ, 'ի տես նորոց տեսարա-
նաց: Առ այս փութացուցանէին զիս նաև
տենցոց յորդորք, երթալ 'ի տես դարու-
ւոր գետնափորից Ելեփանգա կողոյն, որք
նախնի Հնդկաց մեծագործութեան Հռչա-
կաւոր մնացորդք են: Մնայր ինձ ծովային
ճամբուն երկայնութեան ու գրիթէ միօ-
րեայ միայնութեան ճանձրութեանը յաղ-
թանակել. առ այս յաջողեց բաղդս՝ զՍնգ-
ղիացի բարեկամս, որ 'ի Վենետիկ ցՍուէզ
ինձ ընկերացած էր, այժմ 'ի Սէյլունէ 'ի
Պոմպէյ բերելով, որ առաջարկութեանս
ունենդիր՝ զուարթութեամբ ուղեց ինձ ըն-
կերել:

Ի գիրութիւն մեր գեգերանաց ընտրե-
լագոյն էր ստագաստուոր նաւակ մը վար-
ձել. ասով կղզւոյն ոչ միայն հեշտեաւ կ'ըլ-
լայ մերձենալ, այլ և շուն և դարձը մկր
կամբէն կրնար կախուիլ: Սակայն այս նա-
ւակը այսպիսի անպատշաճութիւն մի ու-
նին, որ երեկոյեան դէմ ոչ միայն տեղա-
տութեան Հոսանք բուռն են, այլ և քամին
խսկ կ'իջնայ. և այնուհետև Հարկ է թիոց
բռնութեամբ նաւակը վարել, որ շատ ժա-
մուց պէտք են մինչև ցրալար:

Յօգուտ Հետաքրքիր Եւրոպականաց կայ
փոքր շոգենաւ մի, որ մի անգամ յօթնե-
կի, 'ի միջօրէին, կը մեկնի յԱքօյօ Պէճտըր
ամբարտակէն, իւր ընթացքը գէպ ուղիղ
յիշէփանգա ուղղելով, ու երեկոյեան ժա-
մուն միտանգամ կը դառնայ 'ի Պոմպէյ:

Չորեքշաբթի օր մըն էր՝ երբ մի միայն
երկու ճանապարհորդքս բազմեցանք 'ի յու-
գենաւիկն, յանձնելով զմեզ երեք Հնդիկ
նաւատեանց խնամողը. պանդոկի սպասաւ
ւոր մի, ըստ սովորութեան, միջնաշը մա-
տոյց մեզ, մանղէն, հաւեղէն, այլովքն հան-
դերձ, և պտղովք և անոյշ գինեաւ զոր հե-
տեանիս առնելու անհոգացած չէինք, և զոր
քամեցինք 'ի յիշատակ բացակայ հայրե-
նեաց:

Երկինքը կապոյտ ու ջինջ էր 'ի վե-
րուստ, ինչպէս ամեն օր, և անուշ Հողմիկ
մը նաւաճանգստին պտտոր ջրերը ծամա-
ծռելով՝ ժամուն բուռն ջերմութիւնը առ
սակաւ մի կ'ամոքէր: Հանդէպ մեզի Հեռա-
ւոր լերանց տեսարանք. անոնցմէ ասգիս
բազմաթիւ կղզեկաց կանաչազգեստ ծա-
ռաստանք, յորս կը պանծային գոգցեն
Հնդկային ճոխութեան ամենազգի արմա-
ւենեաց գագաթունք: Մինչդեռ նաւակնիս
շոգւոյ զօրութեամբ ջրին երեսը ճեղքելով՝
բազմաթիւ շոգենաւուց մէջէն կը սողոսկի,
նիթ կը փնտռենք ժամանակին ճանձրոյթը
մեռացնելու: Սնգղիացիս իւր սիկառին ծու-
խը Հողմին տալով՝ գոգցեն կ'ափսոսայ որ
իւր յետին ճանապարհորդական շրջանին
մէջ շարունակ իբր սուրհանդակ ընթանա-
լով՝ չէր կարողացած ճանապարհորդութե-
ւէ մեծ օգուտ քաղել: Գլխէն չէին անցած
այնպիսի գէպեր, որ մարդուս մտաց մէջ
խորին և անջնջիկ տպուորութիւն մը կը
թողուն, և ամեն ժամանակ ճանապարհոր-
դութիւնը անձկալի կ'ընեն: Կ'որանէր զիս
լսելով փոքր սահմանիս մէջ զիտածներն և
գլխէն անցածները:

Սակայն մեր խօսակցութիւնը բաւական
չէր զմեզ յագեցնելու. կը փափագէինք
մեր գտնուած աշխարհին վրայ որք բան մը
լսել: Նաւաւարացի կ'ակնարկէինք, ռամկաց
մտածութիւնքն խուզելով, տեղեկութիւն
մը խնդրելով, ժողովրդեան բարուց վրայ

ծանօթութիւն անձկալով։ Դժբաղդաբար անոնք անգէտ էին մեր բարբառոյն ինչպէս մենք իրենց լեզուին։ Այլ կը մնայր մեզի ընկեր սպասաւորը՝ որ էր 'ի բորգոգալցի գաղթականաց։ որ Հոն ծնած ու սնած, աշխարհին ու տեղացւոց բարուց քաջ ծանօթ էր։ Ի նմանէ ուստի շատ մը տեղեկութիւն կը քաղենք և հուսկ ուրեմն խօսակցութիւնը արհեստաւոր թունաւորիչ գողոց վրայ 'իշխայ, որք այնքան համբաւաւոր եղած են միշտ 'ի Հնդկիս։

— Սա նաւաստին կը տեսնէք, կ'ըսէ, տարեք Հնդկի մը ցցենելով որ նաւատաջը կը Հսկէ, այդպիսի գասու գողոց մը կըրայր է։ որ եթէ մի ժամու յանցաւորութեամբ իբր գլխաւարտ չէ մեռած, տիրոջ երախտաւարտ է։ որ հօր պաշտպանութեամբ կրցիր է զինքը քանի մը տարուան բանտով յայտնի մահուան գատաւարութենէն ազատել։ Այնուհետեւ իբր հաւատարմի լուծ տիրոջ ծառայութեանը մէջ մտած ոչ երբեք իր գործէն կը հեռանայ։

— Եւ ունիւ, ըսինք, այդ թունաւորու զաց վրայ բաւական տեղեկութիւն մեզի տալու, զբաղանք մը կ'ըլլայ մեզ ժամանակը հնչեալ և անձանձիւ անցնելու։

— Հատ գծուարին պատմութիւն մը չէ, պտտախաննց սպասաւորը։ եթէ ներդաւ միտ կ'ըլլաք՝ ահա պատմում։ Այդ նաւաստին շատ անգամ լսած եմ ու կրնամ ստոյգ ծանօթութիւններ տալ։

— Հապա զուրցէ, ըսինք, ինքզինքնիս անգործաբար նստաւանին վրայ հանգչեցնելով։ Եւ բորգոգալցի սպասաւորն այսպէս սկսաւ զուրցիլ։

— Ահաւարակ ծանօթ բան է ամենուն թէ շատ դարերէ 'ի վեր միշտ եղած է 'ի Հնդկիս դաս մը մարդոց, ոչք արուեստ դարձուցած են ճառագարհորգս թունաւորել, որպէս զի անվտանգ և աներկիւղ անոնց ինչքը կողոպտեն։ Սակայն շատ տարի չկայ որ այն արհեստաւոր թունաւորիչ՝ վաճառականները թողլով Հնարեցին սալապաններն ու կուտապանները թունաւորել՝ տայն ու եզները անկասկած յափշտակելու նպատակաւ։ Այս, ըսեմ, ազնուական արհեստին կ'աշակերտին առհասարակ թէ Հնդկի կուտապաշտը և թէ Մահմէտականք 'իսլայն թէ այս չարագործք վախճալով որ չըլլայ թէ մատուին, կը գգուշանան մասնաւոր ընկերութիւն ձևացնելն։ միշտ առանձին և ամենայն զաղտնութեամբ կը գործեն։ Իրենց զգուշութիւնը աւելի անդին տանելով որպէս զի իրենց ոճիրը չյայտնուի ոչ երբեք տեղ մը և հաստատուն կը կենան, հապա յաճախ տեղէ

տեղ կը փոխուին։ Հարիւր մղոն ընդարձակութեամբ միջոցի մէջ՝ երեք կամ չորս սպանութիւն ընելէն ետքը, կը մեկնին կը հեռանան անկէ, շատ մղոն բացակա երթալով։ և այլ առաջին տեղը շին դառնար բայց եթէ լատ տարի անցնելէն ետքը, երբ կը գուշակին որ սալապանք ալ մոռցած են իրենց արուեստակցաց գլխուն եկածը, և ապահովութեան մէջ կը հանգչին։

Իրենց գործածած թոյնը ընդհանրապէս զտոկին է։ և երբ սալապանը կը մեռցնեն, սայն ու կզները հեռու տեղ կը տանին, ու Հոն տեղի վաճառանոցը ալոց ձեռքը կը վաճառեն, որպէս զի չըլլայ թէ մէկու մը միտքը կասկած մը արթնցնեն։ Այնպէս խորամանկ են այս թունաւորիչք՝ որ շատ քիչ անգամ կը յանդգնին անձամբ վաճառանոցը երթալ։ Իրենց գործածած միջոցն ալ այնպէս բնական և նաև երկրին մէջ ալ անանկ սովորական բան է՝ որ ոչ երբեք կասկած կը յարուցանեն սայլից տեսաց կամ սայլը վարդոցներուն միտքը։

Թունաւորիչը ճոխ զգեստ կը հագուի և ինքզինքը վաճառական ձևաւորելով ցորեն ու բամբակ գնելու ելած, իբր օտար ոք քաղաք մը կամ գեղ մը կը հասնի, և Հոն հասարակաց օթեան մը կ'իջեւանի։ Ապա այնպէս մը կը ձևացնէ ինչպէս թէ հեռաւոր վաճառանոց մը մեծ վաճառականկան գործ մը ունի ընելիք։ և այնպիսի կարեւոր գործի մը համար անհրաժեշտ պէտք ունի վարձելու սալ մը ու եզներ որ զինքը Հոն տանին։ Հատ ընական բան է որ այնպիսի ճոխ երեւոյթով մէկ մը առանց գծուարութեան կարենայ սալապան մը գտնել որ յանձն առնու իր սայլն ու եզները վարձելու։ Մեր ձևացնալ վաճառականն այն ատեն սալապանին եզներուն մէջէն լաւագոյնները կ'ընտրէ որ զինքը Հոն տանին, վարձք կը դաշնագործի և անոր փոքր մաս մը կանխիկ կը հատուցանէ, խոստանալով որ տեղը հասածին պէս մնացորդը ամբողջապէս վճարէ։

Այս կարգադրելէն ետքը զտէրը կը հրաւիրէ որ եզները ինքը վարէ։ քայց եթէ տէրը հրաժարի, ուրիշ գործ մը կամ անհմտութիւնը պատճառելով, այն ատեն կը խնդրէ որ իւր փոխանակ ուրիշ հմուտ վարող մը շնորէ իրեն։ Այսպէս ամենայն միջոց 'ի կեր կ'առնու որ ինչ և իցէ ձախորդ կասկած հեռի բռնէ իրմէն։

Բաւական է որ մէկ մը ճամբայ ելլեն. այնուհետեւ թունաւորիչը մտերմութիւնը ձեռքն առնելով կը ջանայ սալապանին հետ բարեկամութիւն կապել, և այնպէս կը վաւրի որ վերջապէս զրեթէ գրեթէ սրտակից

կ'ըլլան: Եւ եթէ գատակարգի խտրութիւն մը չմտնէ մէջերնին, երկուքն ալ մէկտեղ կը նստին կերակուր կ'ուտեն: Բայց եթէ դասակարգի խտրութեան պատճառաւ այս բանս անկարելի ըլլայ, այն ատեն ձեռքեալ վաճառականը իր անկասկած սայլափար բարեկամին անուշղզին կը հրամցնէ: Այսպիսի ընտանութիւն ընդ մէջ վաճառականին ու սայլափարին 'ի Հնդկիս սովորական բան է և ամենեկին անկասկած: Սայլափարին բնակութենէն շատ հեռանալէն ետքը ձեռքեալ վաճառականը պատենհը քաղելով կերակրով և կամ անուշեղէնով թոյնը կը մատակարարէ:

Երբ թոյնին նշանները կը սկսին յայտնուիլ, Թունաւորիչը ցաւակցութիւն ձեռքնելով կը ջանայ զվտացեալը մխիթարել անանկ յանկարծակի հիւանդանալուն. և ապա զինքը սայլին վրայ շանգստաբար գետեղելով, ինքը զսայլը կը սկսի վարել:

Առանձնական տեղ մը հասնելով, եթէ սայլափարը մեռած է՝ փղը չուանմը կ'անցնէ, և սայլէն վար քաշելով ճամբէն անդին կը ձգէ, և կամ առանձին գաղտի մը վրայ կը թողու: Բայց եթէ տեսնայ որ թոյնը ծանր կը ներգործէ, կը մտնենայ և դեղ տալու պատճառանոց՝ նոյն թոյնէն ուրիշ մաս մըն ալ ջրախառն կը խմցնէ անոր: Խեղճ թշուառը արդէն կէս մը մեռած ըլլալով, և ամենեկին կասկած չունենալով որ այնպիսի բարեսիրտ բարեկամէ այնպիսի չարիք մը ընդունի, ինքզինքը բոլորովին չարագործին ձեռքը կը յանձնէ: Եւ եթէ այս ալ բաւական չըլլայ, կամ չուանմով զինքը կը խղզէ, և կամ սայլէն վար նետելով քաւրով մը գլուխը կը ջախջախէ:

Երբ չարարագող սայլափարը կամ թոյնով և կամ չուանմով կը մեռնի, այս չարագործը Թունաւորիչներէն ոմանք իսկոյն անոր դիակը մէկդի կը նետեն. սակայն այլը նոյնը ծածկոցի մը մէջ պլլած հետերին կը տանին, ինչպէս թէ մարդը քնանալու ըլլար. բայց միշտ գեղրէր ու բնակութիւններէ հեռու կը բռնին իրենք դիրնք: Թէպէտ և կան նաև այլը աւելի յանդուգն որ այս զգուշութիւնս ալ չեն բանեցներ: Երբ դիակը կը սկսի ննխի՝ այն ատեն կ'առնուն ու մէկդի կը նետեն: Եւ ասոնց այսպէս ընելուն պատճառն է, որ մարմինը մէջ մըն որ սկսի լուծուի՝ այնպէս չուտով կը քայքայի՝ որ այնուհետև վախ չըլլար դիակին ճանշոցելուն, եթէ յանկարծ վարչութիւնը ուղղեանայ պահել տալ որ քնութիւններ ընէ: Դերբեմն զգեստաներն ալ դիակին վրայ կը թողուն. այլ ուրիշ անգամ ալ ոչ միայն զգեստները կ'այրեն, հապա ինչեւէջ զարդ

ալ ունենայ անյոյտ կ'ընեն, որ չ'ըլլայ թէ անոնց պատճառաւ դիակը ճանշոցուի:

Ուրիշ միջոց ալ կը բռնեցնեն այս դիւաւ կան մարդիկ, իբր աւելի ապահով իրենց ոճիւրը ծածկելու: Իր զգեստներովը ծածկոցի մը մէջ ամփոփած, գիշեր ատեն ճամբուն մէկդին ծառի մը տակ կը հանգչեցնեն, ինչպէս թէ քուն ըլլար, կարծիք տալով թէ օտար ճանապարհորդ մըն է որ երկայն ճանապարհորդութեան խոնջութենէ և կամ հիւանդութենէ սպառած մեռած է: Այսպէս գտնուած դիակներ գիւղերու առաջնորդաց միտքը ամենեկին կասկած չեն տար, որովհետև բնական դիւքն մէջ կը գտնեն զանոնք: Ուստի ըստ այնմ ալ իմաց կու տան ոստիկանութեան, որ լսածին վրայ առանց մասնաւոր քննութիւն ընել տալու թոյլ կու տայ որ թաղուին « բնական պատճառէ մեռեալ » հրատարակելով զայն, որովհետև արտաքոյ կարգի բան մը չի տեսներ:

Շատ տարի չկայ այսպիսի չարագործ Թունաւորիչ մը զիպատածով բռնուելով՝ խոստովանեցաւ թէ բուն իր ձեռքը տասն եւ ութ մարդու մահ պատճառած էր, և իւրաքանչիւր դէպքը պատմած ժամանակ՝ ուրախութեամբ ափ ափի կը զարնէր: Այս չարագործը մահմէտական մըն էր, և թոյնը արծաթ տիփ մէջ դրած՝ թէին տակը կապած հետը կը կրէր:

Եւ սա նաւաստին որ կը տեսնէք, յաւելըսելու սպասանորը, սոյնպիսի չարագործի մը եղբայրն է, որ շատ ժամանակ տիրոջն ծառայութեան մէջ անցուցած ըլլալով, մի անգամ և եթ իւր եղբորը ատանկ ատելի գործի մէջ ձեռնառու ըլլալու համար, քիչ մնաց գլխապարտութեամբ իւր կեանքը կնքելու, եթէ տիրոջն հզօր պաշտպանութիւնն եղած չըլլար, որ զինքը յայտնի դատապարտութենէ ազատէ:

— Եւ այսպիսի մարդ մը, բսի, ձեր ծառայութեանը մէջ պահելու չէք խորհիր:

— Երկիրդ մը չկայ, պատասխանեց սպառնալորը, որ մեզ խորհիլ տայ. որովհետև ըրածը 'ի չարութիւնէ չէր, այլ 'ի չար խրատորութիւնէ և 'ի սիրոյ եղբոր: Այլ կրած քանի մը տարուան խիստ բանտարգելութիւնը բաւական խրատ եղած է դինքը սպազայ չարութիւններէ զգուշացնելու: —

Շոգենաւակը իւր միակերպ ընթացիւք դէպ արեւելք կը սրանար. քաղաքը՝ Ետեսու թողած՝ 'ի հեռուստ մուշի մէջ թաղւած գիծ մը կը թուէր: Խաչ մեզի հանգիստաց կողմը, գէպ ուր կը դիմէինք,

երթալով կը մեծնային, ստուգութեան կերպարանք մը կ'առնէին, ու վայրկեանէ վայրկեան կարծես թե երեսին բացած՝ մեղի ընդառաջ կը փաթային։ Հուսկ ուրեմն սպասաւորը կղզիացեալ բլուր մը մատնանիշ ընկնով։

Ահաւասիկ իշխանդա, կանչեց. դեռ ևս քանի մը վայրկեան, և ահա այն գծին վրայէն, զոր ջրին երեսը կը տեսնէք, ցամաք պիտի ելլենք։ —

Կղզիին ծովափը որովհետեւ դարձել է, մակերթացութեան ժամանակ չողենաւակը մինչև որդեալ տեղ մը կարող են հասնելու, այն տեղէն մինչև ծովափ ջրին մէջէն մեծամեծ քարիկէն քուէիք երկայն գիծ մը շինած է։ այն գծին վրայէն քալելով ճանապարհորդք ցամաք կ'ընեն։ Բայց երբ տեղատուութիւնը վրայ կը հասնի, հարկ է որ ջրին հետ չողենաւակը ալ քալուին հեռանա, իթէ չեն ուզեր դամաքը նստիլ՝ յաջորդ մակերթացութեան մնալով։ Իշխանուհի տեւ ճանապարհորդք որ ժամանակին չեն փութար կղզիէն մեկնելու, հարկ է որ տեղացի նաւապա մը չողենաւակը դառնան։ Այլ այս տեղացի նաւակը որիւր բան չեն եթէ ոչ ծառի մը կոճղ, որ երկշտ մարդոց վստահանալի ընդունարանք չեն թուիր։

Այս միջոցիս չողենաւակը զմեզ այն քուտայ գծին վրայ հանած էր. և մեք մերթզուրպէթեամբ քալելով լարծուն քուէից վրայ, մերթ անոնց մէկմէկէ թողած պարագ միջոցները ստոռաւելով, վերջապէս ոտերնին հաստատուն հողին վրայ կոխեցինք։

Իշխանդա կղզին տեղացեաց լեզուաւ կարարուրի կը կոչուի, որ գետնափորից քաղար կը նշանակէ։ Պոմպէյ քաղաքէն վեց միլոն հեռու է. իսկ հանդիպակաց ցամաքէն չորս միլոն միայն։

Բորդոգայիքը եղան որ այս կղզույս անունը իշխանդա գրին. որովհետեւ ժամանակաւ ծովափը քուէ փղի մը հսկայ արծառի կուր. զոր կէս մը ժամանակ, այլ աւելի Բորդոգայցոց բարբարոս հարուածները կ'ըսեն, մաշեցնելով խորտակեցին։ Հիմա այն փղին գլխուն մաս մը միայն դեռ ևս մնացած է, զոր Պոմպէյի Վիկտորիայ տեղիքանական պարտէզը փոխադրած դրած են։

Ցամաքը կըլելով առջի քանն որ մարգուն երևակայութիւնը կը ջերմացնէ է այն բարգաւաճ բուսաբերութիւնը զոր չուրջ կը նշմարէ։ Հսկայ ծառք՝ որոնց աճման բնութիւնը իւր ազատութեամբ կը զրադի,

անվրդով ամենեւին մարդկային բարբարոս ձեւերէն. այն բարգաւաճ կանաչութիւնը, այն կիրպ կերպ և գոյնզգոյն ծաղկունք, այն ոսկեգոյն պատենաթեւ միջատք, այն պէսպէս երանգ բիրաւոր թիթոռն՝ զմայլմամբ և քողորթիմաբ սիրտք կը վառեն։ Բաւել թաղաց վրայ նաև այն ալքատին ձկնորսաց մերկ, սևազոյն, վայրենի երևութիւն տղայք որ փոքր տփերով տեսակ տեսակ իմջատք կը ներկայացնեն քեզի, դոյզէ ինչ դրամ փոխարէն պաղատելով։ Ինքզինքդ այն վայրենի երկիրներու անտառները փոխադրուած կ'երևակայես, որոց ստորագրութիւնը այնքան անգամ կարգացած են, և որք այնքան ախորժիկ տպաւորութիւն թողած են սրտիդ մէջ։

Հնդիկ սևազէմ տղայոց առաջնորդելով՝ սև քարէ սանդղէ մը կը սկսինք վեր ելլել, որ ժայռին մէջ փորուած՝ գոգցես երեք կամ չորս հարիւր աստիճան բարձր է։ Կ'երանենք այն բարիբարք, որ այցելուաց աշխատութիւնը նուազեցնելու դիտմամբ՝ այսպիսի բազմաձև սանդղոց շինութիւնը մտածներ է։ Ըստ ասելոյ տեղւոյն պահապանի մը, շատ տարի չկայ յորմէ հետեւ այս մեծագործ սանդղոց շինուած են։ Գուրումնի Ռամլալ անունով ճոխ Հնդիկ մը, 1854 տարւոյն, քանդակից հազար ֆրանք ծախք ընելով փորել տուած է։

Անդալուզիս որ սանդղոց գլուխը կը հասնին՝ տեղւոյն հնդիկ պահապան մը մեզ կը դիմաւորէ, և սովորութիւնը մեզի մեկնելով՝ կը ստիպէ զմեզ տոմսակ ստանալ եթէ այլը տեսնել կ'ուզենք։ Թէ ինչ բանի համար զօտարս այդպիսի հատուցման կը տոբայեն անոնի երեսի վրայ մնացած տեղւոյ մը համար՝ չկրցանք հասու ըլլալ. բայց մտքերնէս չանցու թէ Գուրումնի Ռամլալ բարերարութեանը հետեւանք մը ըլլայ։

Տոմսակ՝ որ դրամ հատուցանելէն զատ որիւր նշանակութիւն մը չունի, ձեռքերնիս առած՝ դէպ տափարակ փորք հրապարակ մը կը յուսաջնէք որ այրին մտից առջին է։ Բակի մը մէջէն անցնելով տաճար այլը կը մտնենք, որ չորս կարգ բաւարար սիւներէ կը բաղկանայ։ Զարմանք կը շարժի մտածելով այն դարերը յորս մարդկային երկայնամիտ յարատեւութիւնը այսպիսի մեծագործութեանը կը դրադիր. ոչ միայն գից պաշտօնը վայելապէս ազագայից աւանդելու, այլ նաև իրենց յիշատակը դարուց ի դարս անմահացնելու։

Ողջոյն տոճար այլը ժայռի մը մէջ փորուած է. երկայնութիւնն է ի մտից մինչև խորը քառասուն և չորս մեզր, և գրեթէ

նոյնպիսի է լայնութիւնը . իսկ բարձրութիւնը կը տարբերի հնգէ մինչև վեց մետր : Անագիւն բլուրը բլուր իւր ծանրութեամբ քսանքովցն հզօրաքանդակ սիւններու վրայ կը հանգչի . քայքայաւորմէ միայն տասներութ հատ հիմա ողջ կանգուն են . միւս ութը խորտակած անհետ եղած են , և միայն խարխիսներն ու խոյակներն գետ ևս մնացած կը տեսնուին , մէկը գետինը ցցուած , միւսը ձեղունէն առկախեալ իւր շքաքարինք այրից : Այն անեղատես սիւնը հսկաններու երևոյթ ունին , որ ողջոյն բլրին ծանրութիւնը ուսերնուն վրայ վերցնելու կը քրքաւենին :

Չորեք՝ որ անձրեակաց եղանակին ներս կը յորդէ՝ կ'երևի թէ մաշող ազդեցութիւն մը կը բանեցնէ . և կը կարծուի թէ ժամանակաւ միւս սիւնք ալ մայելով պիտի քնուին : Սակայն խորտակեալ սեանց կործանիչը ոչ այնքան տարիք կը թուին որքան տղիտութեան բարբարոս բռնութիւնը :

Աշերերիս շորս գին կը յաճենք , ողջոյն որմունք գիցարանական քանդակներով զարդարեալ են : Բայց ողջոյն այն քան զակք , յորս կը փայլէ նախնի կրօնասիրութեան չքեցութիւնը , այնպէս իրօտակալ ջախջախեալ են՝ որ մարդ չի կրնար ցաւոյ զարմանք մը չգգալ ու պատճառը չհարցընել : Ըստ վկայելոյ պահպանին , տեղաւոր կրկին պատճառ կու տան այս խորտակմանց . մէյնը Եւրօպացի նախնի այցելուաց , և զլիսաւորապէս Բորգոպուլցոց՝ կրօնական չափազանց եռանդը եղած է կ'ըսեն , որ այն կռապալտական յիշատակները ջնջել՝ աստուածասիրական պարտք համարած են . կամ բոլորովին քննելով և կամ իւր յիշատակ կտոր կտոր հետերին Եւրօպա տանելով , այսու գրութեամբ յիշելիանդալ կղզւոյ Երկրորդ , կ'ըսեն թէ երբ քրիստոնեայք տեղոյն տիրելու վրայ էին , ջուրը չհանդուրժելով տեսնել իրենց տաճարը անհաւատից ձեռքն ինկած , մէջը խար լեցուցած բռնկեղուցիկ են որ բոլորովին կործանեն . և անա ասկէ առաջ կու գան , կ'ըսեն , բոլոր այն բարբարոսական ապականութիւնք :

Այրին խորը , անմիջապէս մտից հանգէպ , Դիվա կամ Մաճառիվա գից եռադէմ՝ գրեթէ վեց մետր բարձր՝ հսկայ արձանը կանգնած է , ինչպէս թէ տաճար այրին խորաննըլլար : Մին 'ի գիմաց անմիջապէս գէպ 'ի մտից ճակատը կը հայի , միւսքն կողմնակի : Միջին գիմաց երևոյթն անգործութեան վանմութիւն ունի . զլուխը բարձր թագ կը կրէ , զարդարեալ նուրբ քանդակներով , որ մանեակներու գոճարներ կը ներ-

կայացնեն : Աջակողման գէմքը կատարելութեան երևոյթ մը ունի , բնրանը ծամածեալ է , կատաղի աչքը ակնակապճէն գուրս կը ցցուի , գլխու թագն իսկ օձերով զարդարած է , և մէկ ձեռքովն իսկ ակնուցաւոր օձ մը կը բռնէ : Այս գիմաց անաւոր աչքէն է որ զարհուրելի բոց մը պիտի ելլէ , և ողջոյն աշխարհը պիտի լափէ : Չախակողման գէմքը կիսաժպիտ է , ու ձեռքին մէջ ծաղիկ մը բռնած է :

Նշդիկք այս կողմ Դրիմուրդի անունը կու տան , որ կը նշանակէ անեակ աստուածորին . և կը ներկայացնէ զԴիվա ըստ որում ստեղծող , ապականող և պահպանող : Այս Դրիմուրդիին տղիքն , փոքր որիչ սրբատեղւոյ մը մէջ կանգնած է անհրաժեշտ լինկամբ :

Տաճար այրին շուրջանակի որմունք բազմաթիւ քանդակներով զարդարեալ են . աւտիք չեն այնքան զարմանալի իրենց նբութեամբ ու գեղեցկութեամբ , որչափ իրենց հսկայակերպ մեծութեամբ : Եւ թէ պէտ շատ կրած կը տեսնուին , ոչ միայն քարին կակղութեանը պատճառաւ , զոր ժամանակն ու թացութիւնը կը հիւծէ , այլ նաև գլխաւորապէս Բորգոպուլցոց բարբարոսութեամբ , ինչպէս կ'ըսեն , որ զանոնք ապականելը կրօնական բարեգործութիւն մը համարած են : Հանդերձ այսու գետ ևս գծուարին չէ ըմբռնել այն քանդակաց ներկայացուցած իմաստը , ինչպէս նախնի քանդակաւորածաց ջնքմ երևաւ : Կայութիւնը ուղիւ է ապագայից աւանդել : Դիվա և իւր Բարվազի կիկիւ այլ և այլ կերպերով ներկայացուցած է . միւրթ առանձին նստած կը տեսնուի գանտիք , միւրթ ալ հնդկական գից անհամար բազմութեանը մէջ , որ յարգանք իրենց կը նային : Տեղ մը իրենց հարսանքը կը նմարեն , այլ տեղ կանեղան իրենց որդւոյն՝ ծնունդը , Տաքչիայի գուն , և այլ ասոց նման տառապելական ներկայացումք :

Տաճար այրին երկու կողմը գաւիթք կան , նմանապէս մայրին մէջ փորուած . աջակողմանը մատուռ մ'ունի լինկամով հանգերձ , և պաղ ջրոյ փոր լճակ մը՝ որ ծայրին տակէն գէպ 'ի ներս խորը կը մխի : Չախակողման գաւիթք խոր վիրապ մը կը նմանի , և լոյսը 'ի վերուստ բլրին գազաթին մէջէն կ'ընգուն : Այս գաւիթս ալ նմաւ նապիմ մատուռ մ'ունի , ուր երկու քարէ առիւծք կան , որ տեղոյն աւերակաց մէջէն գտնուեցան :

Այս շքեղաւէն տաճարը երեք դարէ 'ի վեր բոլորովին երեսի վրայ թողած է . ստոյգ է որ երբեմն երբեմն կղզին բնակող ձկնորսք յարգութեամբ կ'այցնեն , և ջնրմուռանգաւ

բար իրենց ազօթքն ու երկրպագութիւնը առ զիս կը մատուցանեն, բայց հանգերձ սյուտ կ'երեւի թէ ալ իբր սրբավայր չի հաւարութիւն, որով և ոչ իսկ խնամքով կամ մասնաւոր յարգութեամբ կը պահպանուի։ Մահաբաշ Զեդիկը 1737ին Նշխանդա կղզին խորդողալըսոց ձուռքէն առնելով, այս տաճարս ինչպէս թէ անհաւատից ներկայութեամբ իւր սրբութեան բոլոր վնասներէն կորուսած ըլլաւ՝ գլխովին երեսի վրայ թողուցին։

Հնդկաց կրօնը կ'երեւի թէ այժմ բոլորովին կորուսած է իւր այն գերագոյն ահաւորութիւնը և խորհրդաւոր կերպարանքը, որմէ չարժեալ իրենց նախնիք՝ այսպիսի հոյակապ շէնքեր կանգնեցին։ Այս հաւանդ կրօնից մէջ հիմա ալ ապօղբ բան չէ մնացեր։ ամենայն ինչ անհեղեղ, աղտոյի ու ստորաբարձ է. և նոյն իսկ պաշտօնըն ամենեւին անտեղեակ են այն հզօր դից՝ գործք պաշտօնցին իրենց նախահաղբ։

Թէ որչափ հին են այս Նշխանդայի այբք չգիտցուի։ այս միայն ստույգ է որ իրենց հնութիւնը իննորորդ դարէն անդին շանցնիր։ Այլ չկայ ամենեւին արձանագրութիւն մը որ այս բանիս լոյս տայ։ և ոսոր պակասութիւնը գլխաւորապէս այրին վրայ եղող մեծամեծ ծառերուն կը տրուի, որոց արմատը գաղտնի զօրութեան մը շարունակաբար մզելովը՝ ամենայն ինչ կործանելու և աւերակ դարձնելու կը ճգնին, ինչ և իցէ նշանկամ յիշատակարան՝ տերեւոց թանձր խաւի մը տակ թաղելով։

Կ'ըսեն ոմանք որ եթէ երեք կամ չորս մեզր խորութեամբ փորուի, շատ մը հնդկային հնութիւններ գտնուելու են, որ շատ պարեմէ 'ի վեր տերեւոց խաւերու ներքե թաղուած կը մնան։ Սակայն այս ևս կը յիշատակուի որ ժամանակաւ այրին մօրից առջին արձանագրութիւն մը եղած ըլլայ, զոր ապա Խորդողայից 'ի խորանա տարած են. բայց թէ ինչ աստիճանի ստուգութիւն ունի այս կարծիքս ծանօթ չէ։

Վերջի աստիճաններ երբ կաշէսի իշխանը ճանապարհորդեց 'ի Հնդկին, Պոմպէյի քաղաքապետը այս այրին մէջ իրեն չքեղ ճաշ մը առաւ. սակայն կ'ըսեն ականաւոր տեսք որ ոչ քաղմադիմի հանդերձանք, ոչ հողաբար որ հրաշագոյ փայլը, և ոչ քաղմաթիւ կոշտականաց ուրախութեան աղաղակը՝ կըցան այն տեղւոյն խորհրդաւոր ահաւորութիւնը քննել։

Այրէն ելլելով գէպ 'ի բլրէն վերջի՛կաւնըորդեն մեղ, անմիջապէս այրին վրայ, որ փոքր մատուռ մը կը գտնուի, անդարդ ամենեւին, բայց 'ի անհեղանք տիկնամէն որ

կեդրոնը տնկուած է. այն լինկումին բոլորը՝ անձրեւներէն քամուած ջրիկ մը փոքր փոսի մը մէջ կը մղուի։ Հնդիկ ձկնորս մը, որ աղայաց հետ հետաքրքրաբար մեզի կ'ընկերանայ, մատառ մուտքը քարզանօք կը մերձենայ ու սեմին կը յենու։ Հետաքրքրի գիտնալու իրենց ազօթից արարողութիւնը, կը մերձենամ իրեն ու կ'ակնարկեն մ'որ ինձ ևս սորվեցնել ինչպէս երկրպագել և ազօթիլ այն հզօր դից՝ որ քարին ներքե միշտ արթուն կը ննջէ։ Բարեմիտն՝ աշքեր խողով մը բանալով, գողցես ուրախութեամբ իւր կրօնից անհաւատ մը աշակերտելու, և Հիվայի արքայութեանը հոգի մը շահելու, միամտաբար գլխուն խոյրը կը վերցնեն, ծնկան վրայ կու գայ, ինձ ևս նոյնը ընել սորվեցնելով, և ասպ գլուխը գլխովնը գնելով՝ երկրպագութեամբ հողը կը համբուրէ. ապա երկու ձեռքերը ափ ափի բերած երկից կը ցնցէ, և օտք կը կանգնի, երկու ափով ջուր կ'առնու և այն լինկումին վրայ կը սրսկի՝ ջանալով ձեռքովը զնուրը քարին վրայ տարածել։ Գետնէն իսկ քանի մը վայրի ծաղիկ կը քաղէ և լինկումին վրայ կը զետեղէ խնամքով։ և ահա ազօթքն ու զոյր լննացէ էր։ Բայց նորահաւատ դարձողս այնքան բարկաց երախտագիտական պարտքը չէր լննացաւ. ձկնորսս ձեռքերը բանալով ողորանօք իւր վարձքը կը խնդրէ. և թնկաւ ոչ պարահմին էր և ոչ ինչեկեցէ դից քուրմ կը թուէր, բայց և այնպէս կարծես ըսել կ'ուզէր, «ի՞նչ քեզ Հիվայի արքայութեան գռնէն կ'ստով չափ մտուցի, միթէ շատ է թէ քաակիդ ունայն մամոնայէն փոքր փոխարէն մը ինձ շնորհես»։ Բարեբաղդաբար այնքան անգին բարեաց փոխարէն փոքր գրամ մ' իսկ ըլլայ՝ կը գոհացնէ։ Իւ ինձ այնպէս թուեցան ինչպէս թէ ձկնորսս աւելի երկու անա փոքր գրամին վրայ ուրախացած ըլլայ, քան թէ իւր Հիվայի արդէն ճոխ արքունիքը նոր և անստույգ եկամուտով մը ճոխացուցած ըլլալուն։

Գիւռ ձկնորս Հնդկին քովէն չհեռացած՝ յիտին Հորդմուեք մըն ալ անոր կ'ուղղմի։

— Միթէ այն է քու աստուծոյդ, կը հարցնեն։ և յիտաւի կը հաւատաս թէ այս քարն ըլլայ այն հզօր էակը որ քեզ ստեղծեց է ու կը պահպանէ և խնդիրքդ և ազօթքդ կ'ընդունի երբ անոր առջին ինչպէս երկրպագութեամբ կը պաշտես։ —

Իսկ Հնդիկս իւր երկու ոտից վրայ շտկուելով, պարծանաց կերպարանօք,

— Այո, կը պատասխանէ, այս է մեր աստուածը. և մենք չենք հանդուրժեր որ օտարը զան մօտենան և մեր սրբութիւնք

շօշափելով տնարգէն: Բայց բռնադատեալ
ենք համբերելու, որովհետեւ մեր տէրերն
են: —

Աստ ըսելով՝ տեսայ որ աչքին վրայ ա-
տեութեան զգացում մը նկարեցաւ, յայտ
էր թէ իր անկիրթ սրտին մէջ ալ օտարա-
մուտ բռնաւորին ատելութիւնը կը բուռնէր:
Եւ այսպէս ստուգեցից այսու, որ ամէն զին,
ամէն ատեն նաև անուայ սրտին մէջ նայ-
րոնեաց սէրը իւր ճամբայն կը գտնէ: Հրէշք
նն անոնք որ այսպիսի բարձր և ազնուա-
կան զգացման խայթը չեն զգար: Փաղա-
քակրթութիւնը, յառաջակիրմութիւնը այլ
անելի կը վառեն այս բնութեան վնասն ու
գը: Եւ Հնգիկը թէ և կը ճաննայ որ այս
քաղաքական կենաց առաւելութիւնք անգ-
ղիացւոյն կրթիչ գաւազանէն յինքն հզո-
րեղապէս կը զեղուն, բայց և այնպէս չի կրը-
նար սիրել զայն՝ որ իւր հայրենեաց իւր
բռնաւոր կը նկատէ, զայն՝ որ վայրենի ու-
մին իրաւամբ միայն՝ իւր երկիրը գրաւած
է, այս մտածութիւնս և իւր տկարութեան
զգացումը իր սրտին մէջ օտար բռնաւորին
ատելութիւնը կը կրկնապատկեն:

Տեղին թողով առ վայր մը կը թափա-
ռինք այն գեղեցիկ բլրին զառիկայրին մէջ
վայրենի ծաղկանց փնջեր կազմելով: Ար
կողմն որ քաղերնիս ուղղենք՝ մէյմէկ նոր
ու գեղեցիկ տեսարան կ'ըլլէ առջևնիս:
Կերթ արևուն մէջ, մերթ ծառոց հովա-
նիին տակ կը դադարինք, և այնպէս քաղցր
կը թուի մեզ տեղին՝ որ մեր դարձը հոգա-
լու ամենին անփոթ կ'ըլլանք: Զառիկայ-
րէ գարուվեր կ'ըլլենք, քարէ քար կը
բաղմինք զմայլմամբ, միշտ տղայոց խմբ-
բիկը ետևնիս ունենալով: Թափառի մը քո-
վէն քերելով մեծ օձի մը երկայն շապիկը
կը գտնենք. զոր իսկոյն ընկերս ժողովելով
խնամօք կ'ամրոպէ, իբր յիշատակ յիշող
տանկու: Այլ ևս օձից ներկայութիւնը
խիթալով՝ դէպ 'ի վար կը փութամ: Կեցմէ
անդին ծառոց վրայ կապկանց փորդ խմբիկ
մը կը գեգգրի. այն ծաղրածուք իրենց ճկուն
մարմնով թիթեալաբար ոստոստելով ծառէ
ծառ կ'անցնին, առ վայր մը՝ կը դադարին
մեզի կը նային, կանչուրտտելով կ'ըլլեն
կ'ըլլեն. կարծես մեզ ծանախ ընել կ'ուզեն:

Բլրէն վայր իջնելով առ սակաւ մի գալ-
տավայրին վրայ կը յաճինք. և ահա երեք
շորս հիւղից տեսարանը զմեզ դէպ իրենց
կը ձգէ: Կը մօտենանք, ձայն կու տանք,
այլ ամենատեսք լուծիւն. չկայ ձայն,
չկայ կենդանի էակն ներկայութիւն. կար-
ծես բարբառոսացս ներկայութեանը եր-
կուղը զբնակիչս ահաբեկելով փախուցած

է: Կը մտնենք 'ի մին 'ի հիւղից, ոչ դռնէն,
զի գուռ չկայ. հետաքրքրաբար կանն ու
պատաստութիւնը կը փնտռենք. այլ ոչ
կան ոչ պատաստութիւն կ'իրենի. քանի
մը քուրջ որմէն, թէ կարելի է այսպէս ը-
սել, առկախեալ կան. գետինը ջրոյ պղնձ
ձնայ սափոր մը կայ, քանի մը փայտք, և
փոքր մահճակալ մը լարովք պատած: Խսկ
հիւղը զոգցենս պարզ ծածր մըն է, պանա-
նի տերևովք կաղմեալ, եղեգանց բոտ բա-
ւականի խիտ շարք մը անոր համարեալ որ-
մուներ կը կաղմէ, այլ 'ի ստորեւ կարծես
ճարտարապետին արհեստը չէ զօրած լու-
սամբից անօգուտ բազմութիւնը խախտե-
լու. տղայոց և այգի կամ այլ կենդանեաց
զոռնէն մտնելու չկայ պէտք: Կիւսքն 'ի հիւ-
ղից յար և նման են առաջնոյն, և նմանա-
պէս լոխի և թափուր 'ի բնակչաց: Գուցէ
բնակիչքն մեզմէ անդին ծառոց ետևը պա-
հուրած են՝ քարբարոտաց մեկնելուն
սպասելով: Այնպէս խիթալի է այս կէս
մը վայրենի աամկին՝ Կարպաղացոց մերձա-
ւորութիւնը, որ կանաչց դիտաւորապէս,
ամենայն ինչ թողով կը հեռանան շառ-
պաւ և ծառախտից մէջ կ'անեղեւութանան:

Հիւղից ետևէն միասնգամ փոքր գու-
րուվեր մը կ'ըլլենք, ուստի ծովային տե-
սարանը բազմաթիւ կղզեկաց մէջէն սողոս-
կելով հեռու հեռու կը ձգի: Բլուրք, իբր
յաւերթ հարստեք, անգորր ջրին երևցն
վեր կը ցցուին, իրենց կտրմազոյն ժայ-
ռուտ կողերը կիզիչ արևուն ընդգիծա-
դրելով: Ծառաստանաց խմբիկը, անտա-
ռախտից կանաչութիւնք խոնարհող ա-
րևուն լուսոյն փայլին նուազելովը՝ մթնա-
գոյն երանգ մը կը զգենուն: Հնգիկ առա-
գաստաւոր նաւակաց բազմութիւնը այն
կղզեկաց ուղեւէն սրալլաւ դէպ 'ի քա-
ղաք կ'ուղեւորին: Հեռու հեռու իսկ որչափ
աչքերնուս տեսութիւնը իր զօրէ, այն մեծ
քաղաքին չէնքիրը հաղել մութ շամանգա-
ղեայ զծի մը մէջէն կը գուլակուին: Այն
շամանգաղեայ նստի գիծը թափանցելու
ստափիւսի մը մէջէն առկախայ կը թուի:
Այն տեսարանի գեղեցկութիւնը զիս
հրապուրէ: Վրմի մը վրայ կը բաղմիմ, և
մինչդեռ ընկերս թիթառնց որսոյ կը զբա-
ղի, երազ բոտ կարծի այն տեսարանը թիթի
վրայ կը նկարեմ:

Սակայն օրը կը տարածամի և հարկ է
'ի շոգենաւիկն փութալ. յետին աչք մը կը
յաճենք այն գեղեցիկ տեսարանին զոր խո-
նարհող արևուն ճառագայթից վերջին փայ-
լը կը լուսաւորէ, և ապա ծովայն կը դի-
մենք: Տեղատեղութիւնը յառաջացած էր, և
մեր շոգենաւակն ծովեզրէն բռնադատեալ

էր հեռանալու. Գուէաբարանց լպրծուն զի-
ծը զգուշութեամբ կը քալենք, և տեղացի
գիւղերէն մասնակաւ զգուշութեամբ
միւսանալամ մեր լոգինսական կը ժողնենք:
Ժամ մը հտըր բազմամարդ քաղաքին հա-
զարաւոր լապտերաց լուսովը յԱրեւոյ Պէն-
տըր տափարակը կ'ենկէինք: Հոն ժողովուր-
դեան բազմութիւնը, ճոխ կառաց խիտը,
և զուարթ երաժշտութեան ներգայնակու-
թիւնը կարծես մեր դարձը ողջունելու կը
սպասէին:

Արեւ 'ի զբօսավայրից Պոմպէյէ և Ուրբո
Պէնտըր ամբարտալը, ուր կանգնած է նաեւ
քաղաքին եւրոպական գլխաւոր սրճանոցը-
նրիցս յեօթնեկի եւրոպական երաժշտու-
թիւնը զժողովուրդը այն վայրը կը ձգէ:
Այն բարձր տափարակին վրայ, ուր ծո-
վային երեկոյեան զովացուցիչ հողմիկը օ-
րուան տօթոյն մնացորդը կը փարատէ,
երկձի չքեղ կառաց բազմութիւնը՝ արանց,
տիկնից, օրիտրաց ու տղայոց խմբիկնե-
ր կը կրէ: Այն ատեն վայրը հոծ է ձիօք,
կառօք ու մարդկամբ, և երթեկէն անհա-
րին. միայն երաժշտութեան ձայնը և Հա-
զարաւոր մարդոց զուարթ խօսակցութիւնք
տաղին կը թնդացնեն: Հոն փարսին ու
Հնդկին իսկ շին անփոյթ ըլլար Եւրոպա-
ցոց ընկերելու, 'ի վայելումն այն անմեղ
զրօսանաց:

Բայց 'ի լրանալ ժամուն, հողիւ թէ ե-
րաժիշտը՝ ըստ անփոփոխ սովորութեան,
Հնդկաց կայսրուհւոյն եղանակը կը սկսին
հնչեցնել, այն կառաց անհամար բազմու-
թիւնը, որպէս թէ սպառնալիք մը ազա-
րեկած, 'ի փախուստ կ'աճապարեն. հետի
գնացողը անոնց կը հետեն, և զեռ ևս
եղանակին առաջին մասը չլինցած՝ այն
զուարթութեան տափարակը լուսութեան և
ամայութեան կերպարան մը կը զգենու,
ուր միայն Հնդկի ալտեղի նաւավարը կը
մնան, որ նորեկ եւրոպացին պաշարելով
յամառ. յանդգնութեամբ կը յորդորեն նա-
ւակաւ բացը տանելու 'ի զրօսանս:

Բաց աստի, և ոչ իսկ կարի հեռի 'ի տեղ-
ւոյնս, քաղաքին ուրիշ երաժշտական զբօ-
սարարք մըն ալ, որ և գլխաւորն իսկ է, 'ի
Պէնտ Սթէնան է ընդարձակ դաշտավայրի
մը վրայ: Հազիւ թէ արեւը 'ի մուտս կը խո-
նարհի, եւրոպական երաժշտութեան զի-
նուորական ընկերութիւնք՝ ողջուն ժողո-
վուրդը այն դաշտին վրայ կը գումարեն:
Գմբեթաւոր ծածրի մը տակ երաժիշտը կը
զետեղին: Շուրջնակի ցցապատ գերանք

առանձնացիւ ընդարձակ բոլորչի միջոցի
մէջ երիտասարդութեան խումբք, զուար-
թախօս, ծիծաղներս, թե թեկ առած՝ կը
չրթին, մինչդեռ Հարիւրաւոր տղայք իրենց
անմեղ լապտերովն ու ձայներովը տեղին կը
լեցնեն: Յցապատ ցանգէն անդին կառաց
բազմութիւնը կը դիզուի յունկնգրութիւն.
և անկէ ալ անդին աղմուկը ատող խմբիկը
կանային վրայ կը թափառին:

Արեւ իւր վերջալուսոյն յետին շնչովը
զհորիզոնը կը ներկէ, և երաժշտութեան
ձայնը զեռ ևս տեղին կը թնդացնէ: Այլ
նաչին ժամը կը մերձենայ, և այն ամբողջին
տեղափոխութիւն վայրը կը մերկացնէ: Բայց
ստէպ երբ պայծառ լուսինը արեւը կը փո-
խտնակէ, երաժշտական երկրորդ ընկերու-
թիւն կը՝ զենի ճաշոյն՝ միւսանալամ զժողո-
վուրդը այն ընդարձակ վայրը կը ժողովէ:
Զուարթութիւնն կը կրկնապատկի, վայրը
ուրախութեան աղաղակներով կը թնդայ,
և երաժշտութիւնը մինչև ժամը տասը հե-
ռաւոր Հայրենեաց յիշատակները կը քա-
թուցանէ 'ի միտս:

Որչափ զուարթ երեկոյներ անցուցած
եմ՝ այն սրտտօրաց դաշտավայրին վրայ, Ոչ
երբեք մաքէս կ'ենեն այն զով գիւղերնորուն
քաղցրութիւնը, և երբեմն յափշտակեալ
'ի մտաց՝ թուիմ զեռ ևս այն զովաբար
քաղցրիկ օդը ծծել, մինչդեռ երաժշտու-
թիւնը կը հնչէ, և անբաւ բողբոսութեան ա-
ղաղակներն ողջուն միջոցը կը թնդացնեն:

Այս անմեղ զրօսանաց փարսին անհրա-
ժելտ Եւրոպացոց կը մասնակցի: Բայց թէ
և Եւրոպացին ու փարսին խառն կը գտնեն
այն զրօսավայրից վրայ, ոչ երբեք կը տես-
նեն զերկուսն ալ 'ի համամիտ ընկերակ-
ցութիւն. թէ և փարսին Եւրոպացւոյն ըն-
կերութեանը կարծողին անձկացող է, և ա-
նոր մերձաւորութիւնը իրեն պատիւ կը
համարի, բայց յետինս իւր գերազանցու-
թեան համարումը խնամօք կը պահէ. կար-
ծես զհնդկածին բնիկը՝ Հնդկի իրապաշտե-
ղեր է կամ փարսի, իբր ստորին և արհա-
մարհ էակ կը համարի, և իւր ընկերութեան
անարժան: Որդեօք կրօնն է որ այս խտրը
կը դնէ թէ կրթութիւնը. Թուի թէ երկու-
քին իսկ ազդիցութիւնը հաւասարապէս կը
ներգործէ երկու ժողովուրդը իրարմէ բա-
ժանեալ պահելու. բայց գլխաւորապէս կը
բօնից խտրը զօրագոյն է. վասն զի կան
ոմանք 'ի փարսից որ քրիստոնէութիւն ըն-
դունած՝ անխտրի կը վարին Եւրոպացոց
հետ՝ առանց ամենեւին խորշում մը ազդե-
լու առ վերջինս:

Բինճրա Բոյ կամ տպիկար անասնաց անկեղանցը:

Պոմպէյի քնկաց կամ Սև քաղաքին ամենէն բաղձամարդ թաղին մէջ տարօրինակ անկեղանոց մը կը գտնուի, որ անշուշտ աշխարհիս այլանդակ զարմանալիներէն մին կրնայ գուրցուիլ: Եթէ դիպուածը զիս այն կողմերը չծգէր, դիւրացնելով այն անկեղանոցին այցելութիւնը, կարծեմ թէ 'ի լոյս եւթ լսէի' ինձ անհաւատալի պիտի երևնար. ինչպէս նաև անհաւատալի կ'երևնայ այն ոմանց իմաստնոց ինչ և իցէ գէպք որ հասապարհորդէ մը կը պատմուի, միայն այսու պատճառաբանութեամբ՝ որ իրենց շրջապատէն դուրս երբեք ելած չըլլալով՝ իրենք իրենց աչքովը չեն տեսած:

Առաւօտ մը անգրագ՝ այն կողմի փողոցները կը պտտէի. յանկարծ մեծ աղմկի մը տպաւորութիւնը ինձ գէպ 'ի մեծ ու բաց դուռ մը խոտորել տուաւ և Հետաքրքրարար գլուխս գէպ 'ի ներս երկնցնկով': Հնդիկ սպասաւոր մը, որ թուէր թէ ինձ նման անգրագ ու հետաքրքիր այցելուաց կը սպասէր, անապարելով ներս հրաւիրեց: Զթողի որ կրկնէ հրաւերքը, այլ նոր դիպաց հանգիպելու յուսով՝ կը հետեւիմ՝ պահպան Հնդկին, և անմիջապէս ընդարձակ գաւիթ մը կը մտնեմ, ուր տղմուտ և աղբայլից աղտոտութեան մէջ բազմութիւն մը հերթաբաժնի ու քոսոտ եղանց տեսայ, որ խառն ընդ այլ բազմութիւն չորքոտանիաց, որ աւելի ստուերը էին քան կենդանիք, և մէջը կը թաւալէին: Շուրջանակի այն ընդարձակ գաւիթը խորը խորը բաժնուած էր, 'ի դիւրութիւն և 'ի հանգիստ այլ և այլ անբանից:

Այն տեսարանին առջին տարած՝ առաջ նորդիկ կը հարցնեմ տեղեկացնել զիս տեղւոյն և նպատակին. և իրմէն կ'իմանամ որ այն ընդարձակ վայրն սպիկար և անտէր անբանից բարերարական անկեղանոց մըն է, ուր ամեն տեսակ պալիսասաւոր, հիւանդ, ծերացեալ և անկարող անբանք իրաւունք ունին ապաստանարան մը գտնելու, որպէս զի իրենց կենաց մնացած օրերն անհոգաբար և անդորրաբար անցունեն:

Այս տարօրինակ բարերարութեան հիմնադիրք ճէյնք են, որ 'ի Հնդիկս մասնաւոր հասարակութիւն մը կը կազմեն՝ գրեթե իէս միլիոն բազմութեամբ: Առհասարակ ճոխ ժողովուրդ մըն է, ու սովորաբար սեղանաւորութեան ու մեծ վանաւականութեան կը պրաղին: Բարուր խաղաղասէր ու եղբայրասէր, շատ սիրով ու միաբանու-

թեամբ կը կենակցին մէկմէկու հետ: Եւ իրենց ողորմածութեան ոգին, խնամքն ու զգացումը նաև մինչև անբան կենդանեաց վրայ կը տարածի. որովհետև իբր կրօնական սկզբունք ունին թէ 'ի մարդ և յանասուն հաւասարապէս յարգելու է կենսական սկզբունքը:

Կրօնասէր ճէյնք կը համարի թէ մարդ ոչ միայն չարիք ընելու չէ ինչ և իցէ անբանի, այլ նաև պարտական է անոր կենանքը յարգելու ու պաշտպանելու, և ձեռքէն եկածին չափ անոր վիշտը թեթեւցնելու: Այս մտածութեան շարժիչ ուժն է փողոցը վերաւորեալ անասնոց կը հանգիպի, իսկոյն կը դադարի անոր վէրքը դարմանելու, և կամ թէ հետը կ'առնու ու տունը կը տանի որ ինչամէ:

Այս ողորմածութեան զգացումը այն աստիճանի արմատացած է ճէյնից մտքին ու սրտին մէջ, որ իրենց ճոխք ասէ՛լ չարժեալ՝ Հնդկաստանի ամեն մեծ քաղաքներուն մէջ մասնաւոր անկեղանոցներ կանգնած են առատ եկամուտներով, ուր ժողովելու տան ամեն տեսակ հիւանդ ու պակասաւոր անասուններ, որոց խնամ տանելով՝ կը դարմանեն մինչև առողջանան. և եթէ հիւանդութիւնն անբուժելի ըլլայ՝ խնամքն ոչ երբեք կը նուաղեցնեն, այլ անխտն կը դարմանեն և ամեն պիտոյքն կը հոգան մինչև ցմա՛հ:

Անտրհրդաբար այցելող մարդուն գուցէ ծիծաղելի՝ եթէ ոչ արհամարհելի՝ թուի այս տարօրինակ բարեգործութեան հիմնադրութիւնը: Բայց ուշ ուշով խորհրդածելով՝ մարդ կը տեսնէ որ այս բանս ճէյնից գթալիրտ, միզմ ու խաղաղասէր բնատուրութիւն կը յայտնէ, որոց սիրտը չի հանդուրժեր անհնել գերագոյն Աստուծոյ ստեղծեալ էակի մը չարչարանքը: Սոյն այս մարդիկ ոչ միայն անօգուտ անբանից միջոց բարեգործութեան խնամքնին տարածած են, այլ և նոյն իսկ մարդկութիւնը չեն մոռցած: Հնդկաստանի ամեն զին պանդուխտները բազմապեղած են, ուր աղքատ ճանապարհորդք ամենայն դիւրութիւն ձրիաբար կը գտնեն. և նոյն պանդուխտներն արբայապիտէլ պարգեւներով ու եկամուտներով ճոխացուցած են: Անոր համար ներքին է իրենց այս փոքր տկարութիւնը եթէ մարդկային վսեմութիւնը այն աստիճանի նուազապեղեցիք են՝ մինչև ամենին անօգուտ ու վշտաբերակ անբանից ծառայեցնել, փոխանակ բռնի ու երազ մահուամբ մը անոնց վիշտը նուաղեցնելու:

Այդ աչքս չուրմանակի դարձնելով՝ այն խորթ տեսարանը ապշութիւնս կը գրաւէ:

այն եղբ, ապիկոր չորրորտանեայ կոյոր, կարծես այն պարփակեալ տեղոյն մէջ մարդկութեան յատուկ կիիքը յիշերանս կը կրեն: Կաղբ, կարկամեալք, միաշնայք, երկրորմք կոյորք, անգործորարք փառած անբար յարդի վրայ կը հանգչին: Կարծես հիւանդանոց մըն են՝ ուր բազմավիշտ էու-թիւնը համբերութեամբ ապսքինման կը սպասէ: Մառայից բազմութիւն մը շարու-նակ զբաղեալ են այն սնրանքը մարբելու, բուժելու, հոգալու: Կուրաց, կաղաց, ան-դամալուծից կերակուր տանելու: Այն հնգկային գթասիրութիւնը առհասարակ ամենտուն վրայ իւր խնամքը կը տարածէ, ջանալով ըստ կարի երկարելու այն զաղաւ-տեսիլ չորբոտանեայ կենաց վերջին վայր-կեանները: Բորոտ, քոտաց, գոնջ, կոյր անհամար շունք և կատուք, հիւանդոտ պառանակ կովք, վատոյժ, խլիքոտ ողես, պառ ձիք, կեղալից էշք, հերազուրկ կա-պիկք, խառնիխառն և անզբաղ անգործու-թեան մէջ կը հանգչին: Շատք 'ի սկարու-թենէ, 'ի ծերութենէ և 'ի հիւանդութեանց ծանրացեալք՝ եղկելի երեւոյթ մը կ'ընծայեն: Կարծես ասոնց համար բռնի ու երազ մահը բարերարութեան պարգէն մը պիտի ըլլայ:

Այն զաղրոտեայ աղտնղութեանց վրայ միլիոնաւոր ճանճք կը սաւառնին: այլ ան-բաւական են ամենեւին այն խելքէ մտքէ գորս ապականութեան փորը մաս մը իսկ զգայապէս անհետ ընելու: Հաղարաւոր մե-ծամեծ մկունք, որոց աներկիւզ ընտանու-թիւնը զարմանալի է, և որք մի միայն ա-ռողջ կենդանիք կը թուին այն անհու ըս-տուերաց չրջապատին մէջ, անպարար կը ձգնին սպառելու այն կերակուրները՝ որ հնդկին գթասիրութիւնն անդադար կը կրէ 'ի սնունդը այն ապիկար անասնոց, որոց ստամոքսը 'ի հիւանդութեանց և 'ի ծերու-թենէ եղծեալ՝ չի գործեր ընդունելու:

Այս գաւթէն անդին ուրիշ երկրորդ շըր-ջափակ մը կայ՝ երկրորդն ու թեւաւոր ան-բանից պահեալ: Հոն է տեսնել մոտոանի թութակք, ողնաթեք հաւք, պառտած ագ-ուալք, կուրացեալ բաղք, մայտեալ հե-րաթափ անգեղք, և այլ զաղարատեսիլ գի-շատիչք, կաղ հաւք և փետրաթափ բաղէք: Թողում յիշելու ուրիշ հաղարումէկ խառ-նանգոր մազոտ ու փետրաւոր անդամոց տնէ կոյտը, որոց շատք գողցեն ամեն ու-ճիր գործած՝ արդ տեղորարար կ'անցնեն իրենց կենաց ողորմելի միացորդն այն ան-բանից արբայութեանը մէջ:

Բոլոր ընտանի կենդանեաց ներկայա-ցուցիչներն նշմարելի այս տեղւոյս մէջ, ճնճուկք, սիրամարգք, չաքալք, եղջիւրուք,

առհասարակ ամենը ըստ իրաւանց իրենց տեղը գրաւած են, մէկը չէ մոռցուած: Եւ երկայնամիտ ու համբերող Հնդիկը տար-րինակ գթութենէ մը յորդորեալ՝ տնոնց ամեն պիտոյքը ստրկաբար հոգալու չի խոր-չիր:

Ա՛րսնն թէ նոյն իսկ զաղարատեսիլ մի-ջատը իրենց վայելից մասն ունին. փոյտ-ոչիւք, օրինակի աղազաւ, իրենց կերա-կրիին աներկիւզ և գիւրագոն կը գտնեն: որովհետեւ համբերողք 'ի Հնդկաց փորք հատուցմամբ թող կու տան՝ որ գիշեր ա-տեն այն կենդանիք իսկ իրենց արեւնովը պարա ին: Եւ զարմանալու չէ. որովհետեւ ճէշըն տնոնց ալ կենսական սկզբունքը միւս կենդանեանց հաւասար կը յարգէ:

Այս տարօրինակ անկեղծանոցին տարե-կան ծախքը երկու հարիւր յիսուն հազար Ֆրանգէն աւելի է, կ'ըսեն:

Երկու հարիւր յիսուն հազար Ֆրանգ, ըսի մոտքս զարմացմամբ. և այս սպա-ռեալ, հիւժեալ և ամենեւին անօգուտ ան-բանից երկու օրուան ցաւոց կենաց մը եր-կընցնելու համար: Գուցէ ըլլան անպիտիք որոց այս հաշիւը չնչին երևնայ: Թող ի-րենք աւելին վրայ յաւելուն. անշուշտ շանց, կատուաց, ջորեաց և իւրց յաւիտեական երախտագիտութեանը կ'արժանաւորին:

Մինչդեռ տեղին թողով՝ այն թաղին բազմամբոխ փողոցաց մէջն դէպ 'ի Ֆորդ կ'ուղեւորիմ, խորհուրդս չեմ կրնար զսպել մարդկային խելագարութեան վրայ չգար-մանաւոր: Մորդս, կ'ըսեն, կենդանի էակաց հասաղելուն է, յորոց գլխաւորապէս իւր բանաւորութեամբ կը տարբերի. եթէ խա-սի, եթէ շարժի, եթէ գործէ, ինչևիցէ բան ընէ, ամենայն ինչ մտածութեան մը մղմամբ կը կատարէ. խոկման ալ արդիւն-քին իմաստութիւն կ'ըսեն: Թէ այդպէս է՝ յիմարը ամենէն իմաստունը ըլլալու է. ո-րովհետեւ ամենէն շատ կը խորհի, ամենէն շատ կը խօսի, և բնականապէս ալ ամենէն շատ կը գործէ, և եթէ այս ճշմարիտ ըլլոյ, փաստարանն ցուցակին գլուխը գիշերու-նք, եթէ կ'ուղենք անբանասէր ճէշին մը տածութիւնը հասկնալ:

Շատ անգամ մարդ իւր գործոց մեկնու-թիւն տալ չէ կարող՝ առէալ կը ցնորարանէ և իմաստութիւն կը համարի: Յոյտ է որ բնութիւնը ամենուս խելագատակին մէջ մութ ու շփեղծելու կէտ մը գրուած է, որ մեր գործոց մասնաւոր կնիք մը կը տպա-ւորէ: Ստէպ աղապիւզ կը կոչենք այն բանը որ ըստ ինքեան տարանջիլ գեղծում է. գը-թութիւն կ'ըսենք՝ մինչդեռ յիմարութիւն

բռնելու էինք. խոհեմութիւն կ'անուանենք անգործութիւնը որ անկարողութեան հետեւանք է. իմաստութիւն կը կոչենք այն մէկը որ իմաստութեան կիրութիւն մէջ և ոչ աղուամագի մը նշանակութիւն ունի. գիտելոյ յարգ կ'ընծայենք այն պոռուսախօս շաղկապտոտին որ լեզուին կապը կորուսած ըլլալով՝ զմեզ թմրութեամբ կ'ապշտեցնէ ։ Բայց՝ ամենէն աւելի աշխարհի յիմար ըսուելի է այն անձնապարծ սնոտաստէրը, որ իւր մտաց չափաւորութենէն մոլորեալ ինքզինքը միծ ոմն, նա մանաւանդ մարդկութեան գերազոյնը կը համարի, ամեն փառաց արժանաւոր ժառանգ, և զքիզ և ոչ իսկ փորը հայնացքի մը արժանի կը համարի ։

Եթէ կարելի ըլլար, բոլոր այս արտաքոյ կարգի գերակայութիւն ունեցող արարածը, բայց զխաւորապէս ետքինը, ձէռնից գեղասիրութեանը կը յանձնէի, որ իրենց հռչակաւոր անկիւնոցին մասնաւոր խորշի մը մէջ ժողովէին, այսու պանծալի մակագրաւ « Մարգիպոյիս հրէշք » ։

Տարօրինակ տեսարանն՝ որոյ ականատես եղած էի՝ զիս այսպիսի մտածութեանց մէջ ձգած էր. Հետի ու մտախորհ Սև քաղաքէն կը հեռանայի. խոտորնակի դաշտի մը մէջէն շտակ ճամբուն երկայնութիւնը հաւաստօտելով՝ Արեւն 'ի զենիթ կը մերձենար՝ բուն իր ջերմութեան սաստկութիւնը արծակիկովը ունայն տեղ կ'աշխատէի հովանոցիս հովանեաւ գլուխս պատապարել ։ Այն ճառագայթից բուռն փրմութենէն ու զոյն կ'եռար : Եւ մթնոլորտին սաստիկ սպիտակ լոյսը ինձ կարմրեցակ կը թուէր : Ո՛րչափ կ'ըզձայի Յովնանու դգմենոյն զովարար հովանին. այլ 'ի զուր. հարկ էր այն ծառագործի դաշտին երկայնութիւնը մինչև ցծայրը քալելի, և այն հրակից ճառագայթից սաստկութեամբ համբերելի Վոլխս կարծես ճայթիլ կ'ուզէր. մորթիս արտաշենչութիւնը կ'առատանար, արիւնս կ'եռար և քայլս գայթ 'ի գայթի կ'երերար : Ինձ զարմանալի կ'երեար. թէ ինչպէս մարդ կրնար յարատեւ բնակիլ այն երկիրը՝ որոյ արեւն այնպիսի սպառիչ զօրութիւն ունէր. ինչպէս կարելի էր անոր սաստկութիւնը շարունակաբար կրել ու չյիմարիլ իւր ստոյգ որ մինչև ցայն օր 'ի Պոմպէյ գետ և զգաւապէս պակասամորթ մը չէի գիպած ։

Գրեթէ դաշտին երկու երրորդն ըրած էի երբ յանկարծ տեսնեմ 'ի հանդիպոյ ոմն կը մերձենար. իւր տարօրինակ քաղաքը և ըրած ձևերը ուղղորութիւնս գրաւեցին. Փարսի մըն էր՝ որ ջերմ խօսակցութեան

զբաղած կ'երևնար : Աչքը երկնից մէջ կողմը սեւեռեալ՝ շարունակ խօսելու հետ էր, և բարձրաձայն աղաղակելով՝ ձեռք բազկօր հաղաղորմէկ ձևեր կ'ընէր : Մերթմառէկ ձեռքերը տարածած՝ կարծես ապաշանաց խնդրի մը կ'ուղղէր. մերթ ձեռքերը սեղմելով կարծես ըռնահարել կը սպառնար և կատաղաբար կ'աղաղակէր. և այլ երբեմն գետինը ծռելով այնպէս կ'երևնար ինչպէս թէ քար փնտռէր՝ վերը երկինքը և զող աներևոյթ թշնամոյ գէմ արձկելու ։

Առահեցի որ կարեւոր էր խոհեմութիւն բանեցնել. այն արեւակից դաշտին վրայ ես և ինքը միայն էինք. անգէտ հետեանքին՝ շտակ ճամբէն դոյզն ինչ խոտորեցոյն կը համարէի այնու Փարսիին մերձաւորութիւնէն հեռանալ. այլ 'ի զուր. Փարսին զիս նշմարած էր, և իւր աներևոյթ թշնամինքը թողով՝ դէպ ինձ սկսաւ աճապարել : Արեւուն կիզիչ սաստկութիւնը մոռնալով՝ զազարեցայ, մնալով տունն Փարսիին ունիլքը : Այլ նա մերձենալով վսեմ ծանրութեամբ ձեռեցաւ, անգորր կերպարանք բարեկեց, ապա իւր լիզուաւ սկսաւ առ իս խօսիլ, և որպէս թէ ինձնէ իրաւունք խընդրէր, մերթ ընդ մերթ երկինքը կը ցուցընէր և առ սակաւ մի կը մնար ինչպէս թէ ինձմէն պատասխանի սպասէր : Հուսկ ապա ծոցէն ստուար տետր մը հանելով, յորում շատ մը գրուածք նշմարեցի, գունաւոր թղթեայ զարդիկ մը առաւ, և գետաւաղաւ մը կրծոցս վրայ հաստատելով՝ ձեռքովը ուսիս զարկաւ երեք անգամ. և ապա վսեմ ժպտով հեռացաւ՝ զիս ձեռքովը ողջունելով :

Հետաքրքրաբար առ վայր մը տնոր հեռանալուն նայեցայ և ապա ճամբաս շարունակեցի. այն գունաւոր զարդիկը կըրծոցս վրայ թողով՝ միջանճաշին տունը հասայ. կը գոչակէի թէ իմաստը չբանջան մը կը նշանակէր և մեկնութեանը կը կարօտէի. և շատ չուշացայ հասու ըլլալ : Հազիւ թէ սեղանակիցք տարօրինակ չբանջանը նշմարեցին՝ իսկոյն ծիծաղը փրցուցին : Ամենուն ծանօթ էր այրն և իւր պատմութիւնը. ինչպէս շատերն՝ այսպէս զիս ալ ապաշտուութեան չբանջանաւ պատուած էր : Անմեղ յիմար ոմն էր, զոր վարչութիւնը չէր 'ի դէպ դատած անեւանիկ արգելաբան մը մոյցնելու ։

Փարսիիս պատմութիւնը երկայն էր, այլ ինձ համառօտիւ պատմեցին. ձոխ վաճառական մըն էր, որ բաղժամեայ առեւտրով շատ հարստութիւն զիւրած էր : Սակայն բարութ փառասէր՝ այլ և այլ ձեռնարկներու ձեռք զարկած էր. մինչև բաղղը վեր-

Զապէս պիտի թողնուի ձախորդութենէն ի ձախորդութիւն գլորած էր. և հուսկ ուրիշն իւր մէկ հատիկ սփոխանք տղայն ալ կորսնցնելով՝ հարուածին ժուժել չէր կրցած. ողջոյն խելապատակը դորդած էր: Միտքը սկսեց էր լուսնին վրայ սեւեռել. ողջոյն գիշերներ անոր առջին կեցած մտախորհ կը մնար: Յանկարծ առաւօտ մը արթննալով՝ մտոց խանգարման նշանները տուած էր: Բոլոր տնեցիք ու գրացիք ժողովելով գէպ ի պատուհանը կը տանի, և հոն երկար խօսակցութեամբ կը հասկցունէ որ մինչև ցայն վայր կենաց հնգապանք զինքը բռնադատած էին իւր լուսն տնուէր ծածկելու, այլ ժամանակը եկած էր որ աներկիւզ այն չքեղ անունը աշխարհիս ծանօթացնէր: Ինքը լուսնին մէջ մեծ և ամենաճոխ իշխան մըն էր, որ ծառանգակաւ իրաւամբք իւր մեծանուն նախնեաց յաջորդած էր: Սակայն ոխերիմ և հզօր թշնամեաց զիպած էր. որք բռնութիւնը և բարարութիւնը ձեռք առնելով՝ զինքը

յայթաւորած էին, և յաջողած էին դաշնակէց ընելով զինքը լուսնէն հալածել ու վար յիւրիկը գլորել, տիրելով իւր Թագաւորութեանը և անրաւ գանձուց:

Սակայն այս ձախորդութեան առջին ինքը լքում չէր զգար. ամենայն ջան ու ճիգն կը Թախէր միասնաբար իւր Թագաւորութիւնը ձեռք բերելու. ոչ միայն մեծամեծ իշխաններ յաջողած էր իրեն թիկունքընել, այլ և հզօրագոյն փառաբանք իրենց տաղանքը կը մաշեցնէին՝ որ իւր անրաւ հարստութեան գանձերը գաւառատանի օրիօք ևս զարմնել տան: Եւ որպէս զի իւր այս իրաւունքը աւելի ևս զօրոյցնէ, կրցածին կողմէր ճգնէր իւր բարեկամաց թիւը աճեցնել. այսու նպատակաւ ամեն հանդիպողին՝ լուսնի ապակտութեան չքանշանը կը բաշխէր:

Եւ այսպէս ևս ալ այս նորակերպ ապակտութեան ցուցակն անցնելու բարեբաղդութիւնն ունեցայ:

Կը շարունակուի:

Հ. ՅԱՅՈՎԵԱՆ Վ. ԻՍԱԿԵՐՏԵՆՈ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՅՆՑՄՈՒՆՔ ԲԱՐԻՋՈՒ

ԿԱՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂՂԻՈՅ 1871-Ի ՀԱՍԱՐԱԿԱՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

Գաղտնի երբորք կայսերութեան անկումը վերջ եկած պատմական գործոց մէջ թէ ոչ առաջին սակայն առաջիններէն մին է Մ. Տիգրանի Բաղդա Յայնաժը, եթէ ոչայն, եթէ լեզուին և եթէ հմտութեան համար, որ և անգիտակց հեղինակին բնաւ առաւ շեմարանին զգուշերը:

Մարտի 18-էն մինչեւ յունիս 1822 յետ հրահանգելոյ ի մասնազորութեան և ի պատկերահանութեան, աշխարհ երեսասարգութեան մը անցուց մերթ իւր զմուտը կռուելով յԱղստայն պահապանս 1848-ի յունիսի Յեղափոխութեան միջոց, իբրեւ վերադարձնով՝ Գաղտնիքը զօրավարին ձեռքէն ընդունելու լիքնած Գաղտնիքի ապակտութիւնը, և մերթ անապարհորդելով յԱրեւել, նախ 1844-1845 տարիները և ապա դարձեալ 1849-1851 տարիները, յորս տեղութեան կողմանէ լրիւցաւ մասնաւորապէս ի Եղգորտոս, ի Նուսիս, ի Պաղեօսի և ի Փոքր Սփիւր, և ի Գաղտնի հետք յերաւ բազմաթիւ լուսնկարեւալ կապապաղք, որք առաջին անգամ յետոյ ծառայեցին տղապարտութեան: 1853-ին լիքնած Գաղտնիքի ապակտութեան: Սկզբն վերջ նշանաւոր յօդուածներ տուած է բազմաթիւ լրագրողներու և Հանգանդու և մասնաւոր առ Հանգստ (Revue des deux mondes), Բարեկա բարապակն կենաց և կազմութեան վրայ դրածը աւելի հաշակեցին անունը և 1869-ի յիշիկ պատմութեանը զինքը ձեռք կռուի անգամ անունանց, թէպէտ պատմութեան վրայ գալովք այս հրովարտակը երբեք չեկաւ յերեւոյս:

Մարտի 18-էն մինչեւ հունիս 1822 յետ հրահանգելոյ ի մասնազորութեան և ի պատկերահանութեան, աշխարհ երեսասարգութեան մը անցուց մերթ իւր զմուտը կռուելով յԱղստայն պահապանս 1848-ի յունիսի Յեղափոխութեան միջոց, իբրեւ վերադարձնով՝ Գաղտնիքը զօրավարին ձեռքէն ընդունելու լիքնած Գաղտնիքի ապակտութիւնը, և մերթ անապարհորդելով յԱրեւել, նախ 1844-1845 տարիները և ապա դարձեալ 1849-1851 տարիները, յորս տեղութեան կողմանէ լրիւցաւ մասնաւորապէս ի Եղգորտոս, ի Նուսիս, ի Պաղեօսի և ի Փոքր Սփիւր, և ի Գաղտնի հետք յերաւ բազմաթիւ լուսնկարեւալ կապապաղք, որք առաջին անգամ յետոյ ծառայեցին տղապարտութեան: 1853-ին լիքնած Գաղտնիքի ապակտութեան: Սկզբն վերջ նշանաւոր յօդուածներ տուած է բազմաթիւ լրագրողներու և Հանգանդու և մասնաւոր առ Հանգստ (Revue des deux mondes), Բարեկա բարապակն կենաց և կազմութեան վրայ դրածը աւելի հաշակեցին անունը և 1869-ի յիշիկ պատմութեանը զինքը ձեռք կռուի անգամ անունանց, թէպէտ պատմութեան վրայ գալովք այս հրովարտակը երբեք չեկաւ յերեւոյս:

Մարտի 18-էն մինչեւ հունիս 1822 յետ հրահանգելոյ ի մասնազորութեան և ի պատկերահանութեան, աշխարհ երեսասարգութեան մը անցուց մերթ իւր զմուտը կռուելով յԱղստայն պահապանս 1848-ի յունիսի Յեղափոխութեան միջոց, իբրեւ վերադարձնով՝ Գաղտնիքը զօրավարին ձեռքէն ընդունելու լիքնած Գաղտնիքի ապակտութիւնը, և մերթ անապարհորդելով յԱրեւել, նախ 1844-1845 տարիները և ապա դարձեալ 1849-1851 տարիները, յորս տեղութեան կողմանէ լրիւցաւ մասնաւորապէս ի Եղգորտոս, ի Նուսիս, ի Պաղեօսի և ի Փոքր Սփիւր, և ի Գաղտնի հետք յերաւ բազմաթիւ լուսնկարեւալ կապապաղք, որք առաջին անգամ յետոյ ծառայեցին տղապարտութեան: 1853-ին լիքնած Գաղտնիքի ապակտութեան: Սկզբն վերջ նշանաւոր յօդուածներ տուած է բազմաթիւ լրագրողներու և Հանգանդու և մասնաւոր առ Հանգստ (Revue des deux mondes), Բարեկա բարապակն կենաց և կազմութեան վրայ դրածը աւելի հաշակեցին անունը և 1869-ի յիշիկ պատմութեանը զինքը ձեռք կռուի անգամ անունանց, թէպէտ պատմութեան վրայ գալովք այս հրովարտակը երբեք չեկաւ յերեւոյս: